

САБОРНИК ЕПАРХИЈЕ ЗАХУМСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКЕ И ПРИМОРСКЕ

Излази трипут годишње: о БОЖИЋУ, ВАСКРСУ И ПРЕОБРАЖЕЊУ

Издаје ЗХиП ЕПАРХИЈА, Манастир ТВРДОШ – Требиње
БОЖИЋ, година 26 / број 76, 2019.

✧ ✧ ✧

Уредник:

јереј Душко Шаровић

Уређивачки одбор:

протојереј-ставрофор Радивоје Круљ,
протојереј-ставрофор Зоран Илић,
протојереј-ставрофор Дражен Тупањанин,
јереј Данило Боро

✧ ✧ ✧

Адреса редакције:

Епархијски дом, Светосавска 4,
89101 Требиње, Република Српска, БиХ
Тел/факс: +387 59/261-139
e-mail: office@vidoslov.info
🐦 follow@zbornikEZHиP
www.vidoslov.info
Жиро-рачун: Unicredit банка,
бр рачуна. 5517902219825186

✧ ✧ ✧

ГОДИШЊА ПРЕТПЛАТА

за Републику Српску 20 КМ, за Србију и Црну Гору 10 €,
за Европу и САД 21 €
UDK: 271.2.-1

Насловна страна:

Бјекство св. Породице у Египат/колоне избјеглица из Сирије
Ликовно рјешење: Владимир Косић

САДРЖАЈ ❖ ВИДОСЛОВ ❖ БОЖИЋ/76-2019

❖ ПРИСТУПНА БЕСЈЕДА ЕПИСКОПА ДИМИТРИЈА.....	5
❖ ПАТРИЈАРХ ПЕЋКИ ПАЈСИЈЕ ЈАЊЕВАЦ ПИСМО ПАПИ УРБАМУ VIII.....	11
❖ АЛЕКСАНДАР ШМЕМАН РАЗМИШЉАЊА О АРХИПЕЛАГУ ГУЛАГ	17
❖ ВЛАДАН ПЕРИШИЋ МОЖЕ ЛИ ПРАВОСЛАВНА ТЕОЛОГИЈА БИТИ КОНТЕКСТУАЛНА?.....	29
❖ РОВАН ВИЛИЈАМС АДВЕНТСКИ КАЛЕНДАР.....	43
❖ ЕПИСКОП ЈОВАН (ЂУЛИБРК) НОВОМУЧЕНИЦИ И НОВА ПАРАДИГМА МУЧЕНИШТВА: ЈАСЕНОВАЦ.....	45
❖ ПОМЕН ПЛОЧА СВЕШТЕНИКУ МИЛАНУ Т. ЈЕВТИЋУ.....	54
❖ ДАРКО Р. ЂОГО ОТАЦ АЛЕКСАНДАР ШМЕМАН – „АКО ХРИСТОВ ЖИВОТ ПОСТАНЕ МОЈ...“	55
❖ ЕПИСКОП ДИМИТРИЈЕ ПИСМО СВЕШТЕНСТВУ И МОНАШТВУ ЕПАРХИЈЕ ЗХиП.....	61
❖ ЕПИСКОП АТАНАСИЈЕ (ЈЕВТИЋ) ЕПИМЕТРОН УЗ ПАТРОЛОГИЈУ 4.....	67
❖ ХРИСТО ЈАНАРАС ПРИМАТ И КОЛЕГИЈАЛНОСТ	79
❖ ПРОТОЈЕРЕЈ ДАНИЛО ДАНГУБИЋ НАТАШИНИ КРСТОВИ	83
❖ БОГДАН ДРАЖЕТА СРБИ КАО ИНТЕГРАТИВНИ ФАКТОР ГРАДА МОСТАРА.....	97
❖ ГОРАН КОМАР • УГЉЕША СКОКО ТРИ СРПСКА НАТПИСА ИЗ ГОРЊЕГ ПОДРИЊА	113
❖ АЛЕКСАНДАР РАТКОВИЋ РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКОГ ИСТРАЖИВАЊА РАНОХРИШЋАНСКЕ ЦРКВЕ У ЗАПЛАНИКУ	123

СРБИ КАО ИНТЕГРАТИВНИ ФАКТОР ГРАДА МОСТАРА

Апстракт: У овом тексту настоји се приказати прикупљена грађа о тренутном правно-политичком, економском, образовном и друштвеном положају српске заједнице у Мостару. Исто тако, поменуто је шта други народи мисле о Србима у Мостару. Теренско истраживање рађено је у периоду током 2017. и 2018. године, на подручју Града Мостара. За разлику од јавног дискурса, који положај Срба види као претежно негативан, моје теренско истраживање показало је да Срби живе, раде и проводе време дуж целог градског подручја. Штавише, Срби у одређеним тренуцима јесу “пожељни” како међу Хрватима тако и међу Бошњацима у разним доменима градског живота. Присуство Срба на простору Мостара у ужем, односно долине Неретве у ширем смислу, није више тако бројно као током историје, али то присуство данас може бити веома утицајно. Позиција српске заједнице може се сагледати кроз потенцијал који постоји у њој самој, а то је интегративни фактор Града Мостара у контексту етно-политичких подела између Хрвата и Бошњака.

Кључне речи: Мостар, Срби, Федерација Босне и Херцеговине, Босна и Херцеговина, интеграција, град, шире градско подручје.

УВОД

У овом тексту настоји се приказати прикупљена грађа о тренутном правно-политичком, економском, образовном и друштвеном положају српске заједнице у Мостару. Исто тако, поменуто је шта други народи мисле о Србима у Мостару. На самом почетку напомињем да проучавање није обухватило све Србе који живе у овом граду (нити је то у потпуности могуће), пре свега због временског и просторног фактора, пошто Срби живе дуж целог ширег градског подручја Града Мостара. Теренско истраживање рађено је у периоду током 2017. и 2018. године, на подручју Града Мостара. Обављено је преко тридесет појединачних и

групних неформалних интервјуа на различитим локацијама, почевши од Парохијског дома Храма Рођења Пресвете Богородице (*Стара црква, Мала црква*), преко многобројних кафана, тржних центара и ресторана до кућа тј. домова самих испитаника. Поједини разговори су обављани чак и током шетњи дуж различитих делова отворених градских простора као што су мостови, тргови, пешачке зоне, шеталишта и сл.

Сви разговори рађени су са и без упитника, те су у складу са приликама у којима су се испитаници налазили. Комбиновање ова два метода показао се као плодотворно у више наврата, управо због тога што су људи исказивали своје ставове много отвореније и без устезања. То се назива неформални интервју, који се може одвијати са непознатим особама, пријатељима и познаницима, као саставни или додатни део опсервације или пак формалног интервјуа (Вучинић-Нешковић 2013, 169-170; 158; 140). За време боравка у Мостару, одседао сам на неколико локација, те сам могао да се уверим како изгледа живети у различитим четвртима града, са обе обале реке Неретве. Уклопљеност и укљученост у српску заједницу заснивала се, пре свега, на боравку у Парохијском дому месне цркве, након Литургије, недељом ујутро. Ту су се одвијали групни интервјуи са Србима који живе у различитим крајевима Мостара и његовој ближој околини. Обављено је и једно “необично” истраживање, када сам посетио четири куће српских породица са локалним парохом, који је ишао да освешта воду одређеним породицама, ради њиховог прослављања крсне славе. На крају, сви остали разговори су рађени на поменутиим локацијама дуж читавог града. Посматрање са учествовањем био је још један метод коришћен приликом истраживања српске заједнице у Мостару. То је подразумевало краће теренске боравке, вођење разговора и посматрање, уз повремено укључивање у живот локалне заједнице. Због анонимности, сва имена испитаника неће бити навођена.

КРАТАК ИСТОРИЈАТ СРБА У МОСТАРУ

Присуство Срба на простору Мостара у ужем односно долине Неретве у ширем смислу, није више тако бројно као током историје, али то присуство данас може бити веома утицајно, о чему ће бити нешто више речи касније. Када је у питању историјски оквир, простор који данас заузима Град Мостар као и његово шире градско

подручје, био је насељен словенским племенима још од VII века, док се Срби као такви помињу у IX веку у већем делу данашње Босне и Херцеговине, заједно са Хрватима у другим деловима ових регија (Ђоровић 1940, 100-105). У области Архонтије захумске налазили су се градови Буна и Хум на истоименом брду Хуму, из кога извире река Буна. Ту се касније налазио Благај, главни град Херцег Стјепана Косаче, док се Мостар помиње први пут у XV веку. Основао га је један од херцегових великаша, Радивој, подигавши два мала утврђења, док је мост на Неретви већ пре тога постојао. Турским освајањем Херцеговине 1482. године, Фоча и Мостар постају главни центри у новоствореној турској управи (Исто, 118; 501; 586-587; 605).¹ Исте податке изнео је и локални парох мостарски. Поред тога, он наводи како су први попис становништва спровели Турци, који су у Мостару забележили деветнаест домаћинстава и једног нежењу. Он такође наводи како су истраживања српског гробља на Бјелушинама показала да су најстарије крстаче из XVI и XVII века. Током XVI, XVII и XVIII века развијају се мостарске махале, понеке и нестају али је њихово значење много шире од обичне градске четврти. Наиме, махала “значи и начин живота, свијест, облик друштвених односа”. Као што је речено, Мостар је у почетку био сачињен од две куле и моста на левој (источној) обали реке, ширећи се затим према северу, југу и коначно ка западу, тј. на десној обали реке. Након што се развио у периоду од 1550-1630. године, Мостар је остао готово исти, све до доласка Аустро-Угарске (Пуљић 2011, 160-169).

Тек од 1879. године Мостар доживљава свој скоковити развој, дакле од доласка аустроугарске управе и почетка капиталистичке привреде. Почињу се зидати модерне грађевине (нпр. различите управне зграде), долази до развоја железнице, изграђен је водовод, електрана итд. Иако је број Срба током четрдесет година ове управе износио негде око 30% (од укупно 10-12 000 становника), удео српског грађанског слоја у културном развоју Мостара био је немерљив у односу на друге групације. Српско грађанство јачало је захваљујући трговачком слоју, који је још у доба Турака био снажан, те је искористио прилике након доласка нове власти да успостави и унапреди своје пословне везе. Борба за црквено-школску

---

¹) Види у: <https://www.klix.ba/lifestyle/putovanja/tajna-pravoslavnog-groblja-na-bjelusinama-stotinama-godina-grobovi-okretani-naopako/180206129#1>. (Приступ: децембар 2018. године).

аутономију, јачала је захваљујући стеченом економском капиталу српских трговаца, који је касније изнедрио и прве српске школе, банке, задруге, као и понеке индустријалце, нпр. у области дрвета и сапуна. У културном животу Срба посебно место заузима оснивање *Српској ијевачкој друшћива Гусле* 1888, мада је тај назив друштво могло тек да понесе почевши од 1902. године, пошто су стране власти забрањивале сваки национални предзнак. Исте године основано је и *Српско ипросвјетно и културно друшћиво "Просвјетна"*, чија је основна делатност била стипендирање ђака. Штампана се такође развијала убрзано, као и спортска друштва (Мастиловић 2007, 279-304). Књижевни и културни значај Мостара добио је своје темеље након покретања часописа *Зора* 1896. године, будући да је од оријенталног градића ово насеље постало "културно средиште цијеле Босне и Херцеговине, са огромним угледом на читавом српском простору". Трговачки слој Срба предњачио је у развијању националне свести и економски јачао због изградње железничких пруга Сарајево-Мостар и Мостар-Метковић, тј. добро искоришћеног повећаног промета робе. Међутим, негативан став према аустроугарском окупатору није јењавао, што се огледало кроз отпор српских трговаца према покушају власти да под свој надзор стави верске школе. Културна борба, економски утемљена, уместо забрањеног политичког деловања, учврстила је српску заједницу у Мостару и дала основ за њено даље напредовање (Вулић 2012, 47-58).

Срби су у Мостару за време Првог светског рата доживели велике трауме због честих антисрпских демонстрација, хапшења и суђења. Многи који су преживели аустроугарске логоре нису изражавали своје национално становиште јавно, те је тако оснивање Краљевине СХС било дочекано са одушевљењем, као вишевековна тежња Срба за уједињењем. Убрзо се испоставило да је нови државни апарат по етничком принципу раслојио странке већих народа у држави, што се одразило и на мостарске Србе, чији су припадници културне елите отишли у Сарајево и Београд. "Златни период" културног и привредног развика Мостара био је прекинут услед све већих етно-политичких тензија између Срба и Хрвата. Нови државни, југословенски идентитет није наишао на ширу потпору међу представницима оба народа, те је самим тим и локални, мостарски идентитет почео да се урушава (Милковић 2001, 107-118). За време Другог светског рата, око 1500 Срба је убијено у Мостару,

што чини негде око 2/3 свих страдалих у овом граду. Законодавство Независне Државе Хрватске дало је практично основ за обрачун са српским елементом, при чему су на подручју Мостара направљени детаљни планови о преузимању тих акција (Гулић 2018, 138-142; 263-265). Мостар се у периоду после Другог светског рата почео да развија као индустријски град, при чему је број становника скочио са 18 000 становника 1945. на близу 100 000 становника 1980. године. На западној страни града почели су да се зидају велики стамбени блокови и пословне зграде (Bollens 2007, 169).

Од 126 000 становника у Мостару, према попису из 1991. године било је по 34% Хрвата и Муслимана, 19% Срба и 14% Југословена, а трећина склопљених бракова била је “мешовита”. Након рата, ситуација се променила у корист Хрвата по питању већинског народа у граду (48%), што показује попис из 2013. године. На другом месту су Бошњаци са 44%, док је Срба око 4%, а Југословена уопште нема, од укупно 105 797 становника.² На простору града вођена су два рата од 1992. до 1994. године. Најпре, између ЈНА и хрватско-муслиманских снага, при чему је уследило повлачење првих, а тиме и скоро свих Срба који су живели у Мостару. Потом су Хрвати и Бошњаци међусобно почели да се боре за превласт над градом, при чему је западни део града постао искључиво хрватски, а источни искључиво бошњачки, са незнатном српском мањином на обе стране. Између 60 и 75% свих грађевина је уништено или оштећено. Сукоб је завршен потписивањем Вашингтонског споразума између Хрвата и Бошњака 1994. године, којим је и створена Федерација БиХ. Међутим, Мостар је остао подељен на два дела, те је администрацији ЕУ поверен мандат од две године на управљање градом. Циљ је био постигнути поновно спајање на нивоу пореске политике, економије, саобраћаја, културе и образовања, здравственог и социјалног осигурања, јавног реда и мира итд. Тај “финансијски труд” није се “исплатио”, барем према мерилима међународних актера (Bollens 2007, 169-179).

ПРАВНО-ПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ СРБА У МОСТАРУ

Данашња ситуација у Мостару одвија се уз паралелно постојање институција на подручју града, што се одражава кроз постојање две

²) Види у: <http://www.statistika.ba/>. (Приступ: децембар 2018. године).

аутобуске станице, две ватрогасне станице, две болнице, две поште, две електродистрибуције, два наставна плана и програма у истим школским зградама³, два фудбалска клуба⁴, два (луткарска) позоришта итд. Списак “двојних” институција дат је ради илустрације читаоцу, уз напомену да је и сам Устав Херцеговачко-неретванског кантона/жупаније поставио, на неки начин, темеље за овакву ситуацију. У целој тој концепцији, Срби нису ни у једној ни у другој политичко-административној и формално-правној струкури. Чак ни према самом Уставу овог дела Федерације Босне и Херцеговине, нису ни конститутивни народ, већ само Бошњаци и Хрвати, а са њима своја суверена права остварују и *Осџали*, према члану 1.⁵ С друге стране, Статут Града Мостара прописује формирање клубова сваког конститутивног народа у Градском већу, према члану 24, те сходно томе, заступљеност најмање четири представника (а највише петнаест) сваког конститутивног народа односно једног из редова *Осџалих*, према члану 16.⁶ То значи да за доношење било какве одлуке која спада у надлежност самог града, “одлучујући глас” могу имати чланови клубова из те треће категорије, односно Срби, гледано према демографској структури града. Позиција српске заједнице може се сагледати кроз потенцијал који постоји у њој самој, а то је интегративни фактор Града Мостара у контексту етно-политичких подела између Хрвата и Бошњака. Поред тога што је територија Мостара дефинисана као “јединствено, неподјелељено подручје”,⁷ препирке између два већинска народа понекад изгледају као непремостиве. Међутим, честе политичке кризе, учиниле су српску мањину “монетом за поткусуривање” (Поров-Момчиловић 2009, 153).

Оваква ситуација прилично је песимистична и на основу првог утиска може деловати нерешиво. Ипак, поједини аутори истичу

---

³) У том смислу, посебно је занимљив рад Азре Хромаџић о Мостарској гимназији (Нромadžić 2017).

⁴) Видети рад Ричарда Милса о ФК Вележ и ХШК Зрињски (Mills 2010, 1107-1133) и Стефани Роланд о (ре)дефинисању идентитета кроз градски дерби ова два клуба (Rolland 2007, 185-206).

⁵) Види у: *Ustav Hercegovacko-neretvanskog kantona*. “Službene novine HNK” br. 2/98, 7/04: 1-29. Доступно на: <https://www.vlada-hnz-k.ba/bs/ustav/ustav-hnk>. (Приступ: децембар 2018. године).

⁶) Види у: *Statut Grada Mostara*. “Gradski službeni glasnik Grada Mostara” br. 4/04 i “Službeni glasnik Grada Mostara” br. 8/09, 15/10: 1-22. Доступно на: <https://www.mostar.ba/statut.html>. (Приступ: децембар 2018. године).

⁷) Види у: Исто.

како је горепоменути статус Срба у политичком животу града полако ишчезао, управо због тога што им је градским статутом обезбеђено сигурно место у Градском већу, без обзира на то што су на шест изборних јединица прилично дисперзивно распоређени (Viber 2005, 422-426). Одржани општи избори у Босни и Херцеговини 2018, у Херцеговачко-неретванском/ој кантону/жупанији, нису изнедрили ниједног представника из редова српског народа у скупштини те административне јединице. Разговори на ову тему које сам водио са Србима пре избора били су прилично оптимистични, јер су људи видели прилику да на политичком нивоу српски народ уједини своје снаге. За разлику од претходних избора, где су Срби били разједињени у неколико политичких блокова из редова других народа, на овим су изборима све српске политичке и друге организације биле окупљене у јединствену грађанску листу (*Српска листа*), лишену унутаргрупних подела Срба. Неопходност заједничког наступања огледала се, између осталог, и у редовним састанцима Координације српских удружења у Мостару, која истиче да борбу ради “на локалу”, управо како не би били део некаквих “политичких комбинација”, већ равноправан народ, заједно са Хрватима и Бошњацима.⁸

Док један део Срба сматра да нема потребе за даљим експонирањем ионако малобројне заједнице, други део је мишљења да овога пута “само слога” јесте та која може да помогне њиховој укупној позицији у граду, те тако коначно донесе бољитак. Наративи о српском јединству нису непознаница у модерној српској историји. Штавише, њихова присутност током већања о токовима модернизације, династичких промена, промена режима, револуција, изградње државности, као и “нових почетака” (што је овде случај), имала је улогу тумачења политичких процеса. То је зависило од тога какав је ауторитет онога који говори, историјског и политичког контекста, карактеристика публике и других чинилаца (Naumović 2009, 50-51). У сваком случају, Срби у Мостару на политичком нивоу углавном мисле да су јачи само заједно, пошто их у целом граду нема ни много, те због тога даље поделе могу само да нашkode заједници. Многи од њих сматрају да ће помоћи Хрватима и Бошњацима да реше неке од проблема које имају на локалном,

⁸) Види у: <http://www.bhrt.ba/bhr1-emisije/intervju-dusan-golo-predsjednik-koordinacije-srpskih-udruzenja-mostar/>. (Приступ: децембар 2018. године).

политичком нивоу, те да ће то на ширем, федералном односно државном нивоу допринети даљем напретку. Међутим *Српска лисица* освојила је 1534 гласова од потребних 3000, чиме није успела да освоји ниједан мандант у скупштини кантона/жупаније.⁹

ЕКОНОМСКЕ АКТИВНОСТИ СРБА У МОСТАРУ

Економске активности Срба у Мостару, осим пољопривреде, везане су за рад у јавној управи, тачније градској администрацији и приватном сектору (тржни центри, угоститељски објекти, продавнице итд). Једна од отежавајућих околности је старосна структура оних који су се вратили у град на Неретви након рата. Пуно је људи изнад педесет година, претежно квалификованих текстилних, металских, грађевинских или неких других радника, који не могу да се запосле што због немања тих грана индустрије у Мостару и околини, што због тога што у тим годинама тешко могу добити неки други посао. С друге стране, већина тих људи није у могућности да добије пензију, будући да још увек нису испунили све неопходне услове. Због тога локални свештеник, заједно са осталим духовницима из његове парохије, на сваки могући начин гледа да “лобира” код различитих послодаваца и градских институција како би запослио Србе.¹⁰ Људи са којима сам разговарао, сматрају већином да само зато што су припадници српске етничке групе не могу наћи посао довољан да имају пристојан живот. Друга група говори да је економска ситуација таква да нико, без обзира на своју националну припадност, не може наћи посао у граду где се гледа све према томе ко је члан које политичке странке.

Снага појединих српских повратника лежи у пољопривредној производњи, коју омогућава плодна долина реке Неретве на потезу северно и јужно од самог града (Rondić 2007, 41-42). Моји испитаници који се баве пољопривредом навели су да се од ње може живети за своје потребе, “сасвим солидно” али зато ни приближно као некад, када је нпр. велики комбинат “Хепок” откупљивао много више

⁹) Види у: http://www.izbori.ba/Rezultati_izbora?resId=25&langId=2#/7/207/0/0/0; <https://www.radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/hnk-koje-stranke-ulaze-u-skupstini-i-koliko-su-njihovi-kandidati-dobili-glasova/315025>. (Приступ: децембар 2018. године).

¹⁰) О овим и другим проблемима, као и о томе да Срби могу спојити “завађене стране” у Мостару, постоје посебни интервју са локалним парохом мостарским. Види у: <http://www.dw.com/sr/srbi-u-podeljenom-gradu/a-36146539>; <http://balkans.aljazeera.net/video/recte-al-jazeera-radivoje-krujlj>. (Приступ: децембар 2018. године).

воћа и поврћа. Један је навео да своје вишње и винову лозу које узгаја продаје само тачно одређеним и провереним муштеријама, док је други навео како увек зна колико да произведе, пошто ће остатак зарадити радом у јавном предузећу. Други човек који се бави узгојем воћа и поврћа сматра да он не би могао да оствари основне услове за егзистенцију уколико би се бавио само овом делатношћу, те стога ради у градској управи како би могао да има “довољно да се преживи мјесец”. То је и навео испитаник који има активне контакте са великим бројем припадника српске заједнице на ободима града како на северној тако и јужној страни. Његова сазнања су да је све више грађевинских радника запослено у различитим приватним грађевинским компанијама, те он мисли да то може обезбедити српским породицама услове за пристојан живот.

ОБРАЗОВАЊЕ СРПСКЕ ДЕЦЕ НА ПОДРУЧЈУ МОСТАРА

Приликом даљих разговора са Србима, повела се реч о образовању српске деце. Пошто је тренутно највећи проблем то што деца похађају наставу према хрватском и босанско-херцеговачком наставном плану и програму, постоји иницијатива да се оснују српска основна школа и српска гимназија, које ће имати предмете попут националне историје, националне културе и српског језика и књижевности. Због тога Координација српских удружења настоји да издејствује финансирање тог пројекта до краја. Тренутно око четири стотине деце похађа православну веронауку у граду и приградским подручјима, од чега око две стотине ученика основних и средњих школа, те око сто педесет студената. Један од саговорника навео је да нема сврхе да се отвара посебно одељење за неколико српске деце која иду у школу по хрватском или босанско-херцеговачком програму, већ само посебна јединица где ће сви заједно бити окупљени, док ће на њиховом образовању радити тим стручних људи. Исто тако, тренутна ситуација у ствари показује само колико су Срби “прави мостарски грађани”. Пошто су, како се наводи, они “расути као со по читавом граду, и у хрватском, и у бошњачком делу”, њихов одабир школе врши се према локацији, а не према етничком принципу. О друга два народа не треба посебно расправљати, будући да је тај случај детаљно обрађен од стране других колега (Hromadžić 2011, 2015, 2017). Исти је случај и када је посреди одабир факултета код српских студената из источне Херцеговине

(Берковићи, Билећа, Гацко, Љубиње, Источни Мостар¹¹, Невесиње, Требиње) и Мостара, који подједнако бирају Универзитет “Џемал Биједић” у источном, односно Свеучилиште у Мостару у западном делу града. Тако се стварају и нови кругови пријатеља, исто као што се то дешава и у средњим школама.

С друге стране, испитаник који је радио дуго у просвети током своје радне каријере, сматра да ће та школа бити крајње нефункционална. Он мисли да ће мешање основаца и средњошколаца бити немогуће, управо због великих разлика у ономе шта треба да се предаје једнима, а шта другима. Основце од првог до четвртог разреда тешко је прилагодити јединственој настави, пошто их је премало за посебна одељења, али није немогуће. Уосталом, тако је и била конципирана допунска суботња настава за српску децу у “Просвјети”, почевши од школске 2014/2015. године. Што се тиче средње школе, “она не трпи никаква мијешања и никакве комбинације”, наводи он, додајући да би једино било изводљиво да се сродни предмети упаре, нпр. историја-географија, математика-физика, хемија-биологија, српски језик-страни језик, а опет то не би било изводљиво за музичку и ликовну културу, као и још неке предмете (није навео које). Други проблем јесте поменути дисперзија на ширем градском подручју. Док би неким ђацима требало петнаест минута хода до школе, други би морали да путују и до четрдесет пет минута аутобусом у једном правцу. На крају, финансирање школе не би наишло на шире одобравање кантоналних, федеративних или државних власти, управо због тога што не постоји озбиљан школски план и програм, већ само нешто што подсећа на вечерњу школу са допунском наставом. Деца која још нису овладали латиницом, учила би сасвим ново писмо, ћирилицу, а многи од њих не знају шта значи библиотека, већ само књижница. Похрваћење језика снажније је него икад, те због тога треба ићи на то да се деца уче како су историја и повијест синоними, као и претходно наведени пример и још многи други, наводи испитаник.

---

¹¹⁾ Након потписивања Дејтона, делови општине Мостар из доба СФРЈ, оформили су *Општину Источни Мостар*, која се за време рата звала *Српски Мостар*. Данас општина садржи три места – Камена, Кокорина и Зијемље – од којих је последње седиште ове јединице локалне самоуправе у Републици Српској. Види у: <http://lupiga.com/vijesti/reportaza-lupiga-u-srpskom-mostaru-jednoj-od-najsiromasnijih-opcina-na-balkanu>. (Приступ: децембар 2018. године).

ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ СРБА У МОСТАРУ

Просторни распоред Срба у Мостару осликава у великој мери њихову позицију као интегративног фактора града. Људи са којима сам разговарао живе у околним селима (Раштани, Врапчићи, Лакшевине, Житомислићи), али и различитим градским четвртима и насељима (Рудник, Центар, Центар II, Центар III, Рондо, Бијели Бријег, Бранковац, Мазољице, Залик, Бјелушине), што показује њихову распрострањеност по читавом градском подручју. У том смислу, они се друже са својим комшијама Хрватима и Бошњацима, без обзира да ли живе у западном или источном делу града, како наводи један испитаник, “са обе стране другујем, имам пријатеље”. Постоји кафић који се налази на бившој линији разграничења током и неколико година након рата, где се окупљају сви Мостарци, а раније је био називан “српска кафана” не само због етничке припадности оних који се ту окупљају, већ и симболичке позиције која “мири завађене стране”. Приликом једног неформалног разговора са Србином, Бошњаком и Хрватом, било је говора о томе да се “прије рата није гледало ко је ко, ко у коју богомољу иде (...) разни обавјештајци су убачени са стране да заваде народ”. На крају, Бошњак и Хрват су се сложили да је лоше то што демографска ситуација није иста када је у питању број Срба, али да они који су се вратили могу да помире преостала њихова два народа у граду, гледано на дуже стазе.

На питање зашто је то тако, одговори су, углавном, били због тога што Срби представљају један од најорганизованијих народа у региону. Многи од њих истицали су да је организованост Срба оно што треба да буде узор, видело другима. Сматрају да је црква та која успева да окупи већи део заједнице, а врхунац је што у свом називу има префикс “српска”. Један Хрват је истакао да “папа никада неће дозволити да имамо хрватску католичку цркву”, док је један Бошњак рекао: “исламска заједница вјечно ће бити исламска заједница у Босни и Херцеговини а не бошњачка исламска заједница или заједница свих муслимана у Босни и Херцеговини”. Опсервација показује да је црква у Мостару успела да народ окупи тако да људи активно учествују у Литургији, давању прилога за друге сународнике и суграђане који живе испод границе сиромаштва, као и неформалном дружењу након службе у Парохијском дому. Групни разговори које сам водио показали су велики степен

привржености цркви као институцији, управо због тога што се локални свештеник толико труди да све “стане на ноге”. Људи сматрају да му у тој мисији треба помоћи не само материјално него и путем познанстава, тако што ће круг људи од поверења да се шири и међусобно помаже у било којој ситуацији. Други испитаници говорили су да је образовање Срба било пресудно за некадашње функционисање града. Велики број високообразованих кадрова знао је да “води локалну политику”, док је данас готово немогуће наћи кадрове таквог калибра. Саветник градоначелника је из тих разлога, кажу испитаници, Србин, иако је Срба толико мало у граду. Историјско присуство Срба, сматрају проучавани, толико је снажно да се не може избрисати: “Имали смо Шантића, Ђоровића, друге Србе који су културу нама овдје створили, то се преко ноћи не може обрисати, иако би неки то хтјели”.

У кафићу стационарном у крају који се зове Стрелчевина/Старо Вележово, окупљају се сви Мостарци, без обзира “како се пишу”. У неколико наврата сам посећивао овај локал, у коме се “стална екипа” шали на рачун многих ствари из свакодневног градског живота. Ту је било речи о томе како је град “досадан без Срба, пошто нема више кога да окривиш за нешто што теби фали”. Многи од њих, у тренуцима озбиљности, говорили су какав је тужан осећај био гледати Саборну цркву како гори на самом почетку рата. Сматрају да су то учиниле паравојне формације и остале групе које су хтеле да још више заваде људе. Друштвени живот Срба у Мостару разноврстан је и повезан са актуелним дешавањима у граду (изложбе, концерти, представе, предавања и сл). Приликом дружења и разговора са људима из редова српске заједнице, истицана су и друга места где се излази, како на левој тако и десној обали Неретве. Нико никада није рекао да постоји препрека или било који отежавајући фактор у смислу провођења слободног времена.

ШТА ДРУГИ НАРОДИ МИСЛЕ О СРБИМА У МОСТАРУ?

Ставови других народа, пре свега Хрвата и Бошњака, а затим Јевреја и оних који се изјашњавају као Остали, Босанци-Херцеговци, држављани БиХ, Марсовци итд, позитивни су према Србима и српској заједници уопште. Један од људи са којима сам разговарао каже како “са Србима се све можеш договорити. Код њих је све јасно и нема лажи, док са осталима мораш да пазиш. Ми Јевреји

смо прошли сличну судбину као и Срби уназад кроз историју, знамо како је њима данас у Мостару”. Испитаник наводи да је у свим овим свађама између Хрвата и Бошњака добро што има Срба са обе стране, пошто они спречавају да се политички сукоби пренесу на домен свакодневног живота. Штавише, Срби су Мостар изградиле током XIX века као град у смислу привреде, тврди испитаник. Данас они могу да буду “покретач културе овога града”, а то је могуће само уколико број повратника буде био већи од тренутних три хиљаде. Број Срба занимљива је тема, будући да сам током истраживања чуо “три верзије” о томе колико се људи вратило у град. Док неки наводе цифру од пет хиљада, други кажу да је у питању око четири и по хиљаде људи, а неки чак мисле да је три и по хиљаде реална цифра. Резултати пописа из 2013. године говоре да у Мостару живи 4 421 Србин.¹² Један испитаник сматра следеће: “постоји велика празнина у граду од кад нема вас, Срба (..) Ви сте некако били равнотежа овога града, када се то изгубило, нестало је и Мостара”. То је потврдио и други испитаник: “Увијек је било добрих људи у Мостару, демографска ситуација је много промјењена и док не буде исти број православаца и осталих, онда неће бити те љепоте града, као раније”.

Човек са којим сам више пута водио разговоре сматра да је кастарски (“у грунту”) огромна количина градског земљишта у Мостару припада Српској Православној Цркви. Навео је пример Стамбено-пословног центра “Рондо”, за који наводи да “то у ствари дође једно те исто, опет је СПЦ свакако”. Ово питање је од виталног значаја за Мостар, уколико се код међународне заједнице изнесу подаци из земљишних књига, мишљења је мој саговорник. Верски достојанственици из редова Римокатоличке цркве говоре: “само се код наших православних колега може наћи најбоља прасетина”. Сматрају да су прославе увек “пуне топлине” током православног Божића. Слично мисле и моји други испитаници, нарочито када се прослава Српска Нова година. Наиме, један од њих, као припадних хрватске заједнице, воли стално да проводи вече 13. на 14. јануар у кафићу где се окупљају претежно Срби, мада наводи да ту има и један део његових сународника Бошњака. За њега је ова прослава сјајна пошто “тада буде права фешта”. Оно са чиме се слажу сви проучавани јесте аргумент да Срби најмање могу да стрепе шта ће им се догодити на

¹²⁾ <http://www.statistika.ba/>. (Приступ: децембар 2018. године).

подручју града и његовој околини у било ком тренутку, не само зато што су просторно распоређени у сваком његовом делу, већ зато што јесу “пожељно друштво” где год да се нађу. Са Србима сви воле да раде, проводе време и обављају друге активности.

ЗАКЉУЧАК

Срби су на простору Мостара и његове шире околине присутни дуги низ векова, мада је њихов број данас најмањи од како ту живе. Иако нису конститутивни народ према Уставу кантона/жупаније у којој живе, они могу својим присуством у одређеним политичким структурама утицати на доношење појединих одлука и бити чак “тас на ваги”, уколико две већинске стране не могу да се усагласе. Према Попису из 2013. године, Срба је у Мостару око 4 500, што на укупном демографском плану није велики проценат на 105 797 становника. Ипак, економске активности повратника, почевши од пољопривреде, грађевинарства, те јавног и приваног сектора, показују да постоји одређени број људи који су успели да себи обезбеде услове за пристојан живот. На политичком нивоу, Срби сматрају да само уз слогу могу решити све, што је део наратива о српском јединству, присутних у модерној српској политичкој историји у доба различитих промена. Нажалост, изборни резултати то нису показали, но остаје даље планирање стратегија, помоћу којих ће Срби обезбедити својој заједници бољитак, уз договор са онима који управљају градом и доносе важне одлуке. Образовање српске деце још једна је од тема о којој не постоји јасно сагласје у српској заједници, али постоји иницијатива за отварање српске школе, о чијем будућем карактеру такође не постоји јединствено мишљење али постоје заједнички напори да се садашње стање промени. Друштвени живот Срба, повезан је са њиховим просторним распоредом по читавом граду, те је у садејству са друштвеним животом Хрвата и Бошњака који живе у Мостару, што значи да не постоји ниједна препрека у провођењу слободног времена. Црква игра значајну улогу у окупљању чланова заједнице и њиховом мотивисању по питању свакодневнице и рада. Ту су и ставови других народа о Србима, позитивни и носталгични, што сведочи о снази једне малобројне заједнице у мултинационалном граду.

Овај текст настојао је да прикаже прикупљену грађу о тренутном правно-политичком, економском, образовном и друштвеном

положају српске заједнице у Мостару. Исто тако, поменуто је шта други народи мисле о Србима у Мостару. Срби на простору Мостара у ужем, односно долине Неретве у ширем смислу, нису толико бројни као током историје, али потенцијал који постоји у оквиру њихове заједнице, може да се третира као интегративни фактор Града Мостара. То се скоро уопште не помиње у јавном дискурсу, већ се положај Срба види као претежно негативан. Дакле, теренско истраживање показало је да Срби не само што живе, раде и проводе време дуж целог градског подручја, већ су и у одређеним тренуцима “пожељни” како међу Хрватима тако и међу Бошњацима у разним доменима градског живота. Етно-политичке поделе између Хрвата и Бошњака могу, на неки начин, бити превазиђене уз помоћ Срба, што до сада није посебно обрађивано и разматрано, али о томе свакако треба размишљати.

ЛИТЕРАТУРА

- Вулић, Славиша М. “Културно буђење Срба у Мостару под аустроугарском управом”. У *Наука и идентитет: зборник радова са научној скупштини VI-2, Пале, 21-22. мај 2011.*, 47-59. Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- Вучинић-Нешковић, Весна. 2013. *Методологија теренског истраживања у антропологији*. Београд: Српски генеалогски центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду.
- Гулић, Милан. 2018. *Стирања мостарских Срба у Независној Држави Хрватској: 1941-1945*. Београд: Свет књиге.
- Златановић, Сања. 2010. Трансфер и контратрансфер у етнографским истраживањима. *Гласник Етнографског института САНУ* 58.1: 129-139.
- Мاستиловић, Драга. 2007. “Мостар као културно средиште херцеговачких Срба крајем XIX и почетком XX вијека” У *Дојринос Срба Босне и Херцеговине науци и култури: зборник радова са научној скупштини, Пале, 20-21. маја 2006.*, 279-303. Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- Ђоровић, Владимир. 1940. *Хисторија Босне*. Београд: Српска краљевска академија.
- Bieber, Florian. 2005. Local Institutional Engineering: A Tale of Two Cities, Mostar and Brčko. *International Peacekeeping* Vol. 12, No. 3: 420-433.
- Bollens, Scot A. 2007. *Cities, Nationalism and Democratization*. London and New York: Routledge.
- Hromadžić, Azra. 2011. Bathroom Mixing: Youth Negotiate Democracy in Post-conflict Bosnia and Herzegovina. *PolAR: Political and Legal Anthropology Review* 34 (2): 268-289.
- Hromadžić, Azra. 2015. Dissatisfied Citizens: Ethnonational Governance, Teachers' Strike and Professional Solidarity in Mostar, Bosnia-Herzegovina. *European*

Politics and Society, Special Issue Europeanizing the spaces for lived citizenship in the post-Yugoslav states 16 (3): 429-446.

- Hromadžić, Azra. 2017. *Samo Bosne nema*. Beograd: XX vek.
- Miljković, Maja. 2001. "Nacionalni identitet Srba i Hrvata u Mostaru u međuratnom periodu". U *Dijalog povjesničara – istoričara*, 3, Pečuj, 12-14. maja 2000, ur. Hans Georg Fleck i Igor Graovac, 103-118. Zagreb: Zaklada Friedrich-Naumann.
- Mills, Richard. 2010. Velež Mostar Football Club and the Demise of "Brotherhood and Unity" in Yugoslavia, 1922-2009. *Europe-Asia Studies* 62:7: 1107-1133.
- Naumović, Slobodan. 2009. "Small Talk on Big Issues: The Politics of Urban Narratives on Serbian Disunity in Belgrade at the turn of the Century". In *Stocholm – Belgrade. Proceedings from the IV Swedish-Serbian Symposium "Sustainable Development and the Role of Humanistic Disciplines"*, ed. Predrag Palavestra, 49-68. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, Academic Conferences, Vol. CXXVI, Department of Language and Literature, Book 21.
- Popov-Momčilović, Zlatiborka. 2009. "Društveni aspekti političkog sistema". U *Uvod u politički sistem Bosne i Hercegovine: izabrani aspekti*, ur. Saša Gavrić, Damir Banović i Dr Christina Krause, 134-155. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija Konrad Adenauer.
- Puljić, Borislav. 2011. Mahale grada Mostara – Topografija, vrijeme nastanka i urbanističke odlike. *Prostor* Vol. 19, No. 1 (41): 158-171.
- Rondić, Adnan. 2007. *Povratak. Između privida i stvarnosti*. Sarajevo: Fondacija Friedrich Ebert – Ured u Sarajevu.
- Rolland, Stéphanie. 2007. Le football dans la Bosnie-Herzégovine d'après-guerre: exhibition symbolique et exaltation identitaire. *Migracijske i etničke teme* 23 (3): 185-208.

ИЗБОРИ

- <https://www.klix.ba/lifestyle/putovanja/tajna-pravoslavnog-groblja-na-bjelusina-ma-stotinama-godina-grobovi-okretani-naopako/180206129#1>.
- <http://www.statistika.ba/>.
- *Ustav Hercegovačko-neretvanskog kantona*. "Službene novine HNK" br. 2/98, 7/04: 1-29. Доступно на: <https://www.vlada-hnz-k.ba/bs/ustav/ustav-hnk>.
- *Statut Grada Mostara*. "Gradski službeni glasnik Grada Mostara" br. 4/04 i "Službeni glasnik Grada Mostara" br. 8/09, 15/10: 1-22. Доступно на: <https://www.mostar.ba/statut.html>.
- <http://www.dw.com/sr/srbi-u-podeljenom-gradu/a-36146539>.
- <http://balkans.aljazeera.net/video/recite-al-jazeerai-radivoje-krulj>.
- <http://www.bhrt.ba/bhr1-emisije/intervju-dusan-golo-predsjednik-koordinacije-srpskih-udruzenja-mostar/>.
- <http://lupiga.com/vijesti/reportaza-lupiga-u-srpskom-mostaru-jednoj-od-najsiromasnijih-opcina-na-balkanu>.
- http://www.izbori.ba/Rezultati_izbora?resId=25&langId=2#/7/207/0/0/0.
- <https://www.radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/hnk-koje-stranke-ula-ze-u-skupstini-i-koliko-su-njihovi-kandidati-dobili-glasova/315025>.